

FİKRET TÜRKMEN ARMAĞANI

Editörler:

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN

Düzenleme Kurulu:

Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Prof. Dr. Metin EKİCİ
Doç. Dr. Alimcan İNAYET
Arş. Gör. Özgür AY
Arş. Gör. Ferah TÜRKER

Dizgi – Yazı İşleri:

Arş. Gör. Özgür AY

ISBN: 975-00740-0-9

Baskı Adedi: 500

Baskı Tarihi: Aralık 2005

Basım Yeri: KANYILMAZ MATBAASI
Sanat Caddesi 609 Sokak No: 13 Çamdibi - İZMİR
Tel: 0.232 449 14 43

TÜRK SÖZLÜ GELENEĞİNDE ANLATICILAR VE ANLATIMLAR ARASINDAKİ İLİŞKİYE ART ZAMANLI (DİYAKRONİK) VE EŞ ZAMANLI (SENKRONİK) BİR BAKIŞ

Metin EKİCİ*

Türk dünyasında oldukça zengin halk anlatıları ve bu anlatıları yaratan anlatıcılar ve de anlatıcıları yaratan sosyal, siyasal ve ekonomik nedenler vardır. Doğal olarak anlatıcı ile anlatma arasında göz ardı edilmemesi gereken bir ilişki söz konusudur. Türk halk anlatmalarını daha iyi anlamak için bu anlatmaları anlatan kişileri, daha doğrusu Türk dünyası içinde çeşitli adlarla anılan “halk sanatçıları” ve bu sanatçıları ortaya çıkaran sosyal, siyasal ve ekonomik şartları iyi tanımak ve daha sonra bu kişilerin yarattıkları eserleri değerlendirmek doğru olacaktır. Türk halk anlatmaları, çoğunlukla anlatıcılardan bağımsız olarak değerlendirilmiş ve tarihsel süreç içinde sadece anlatmaların gelişmesi şeklinde bir olgu üzerinde durulmuştur. Halbuki, asıl değişme ve gelişme anlatıcıları yaratan sosyal, siyasal ve ekonomik yapılarda meydana gelmiştir. Söz konusu değişme ve gelişmeye paralel olarak anlatıcılar tarafından oluşturulan gelenekte de bir gelişme olduğu görülmektedir. Anlatıcı tipinde meydana gelen bu gelişme, doğal olarak anlatmalara da yansımıştır. Anlatıcı tipinde meydana gelen değişme ve gelişme, anlatıların şekil ve tür sorununu da beraberinde getirmiş ve halk anlatmalarında ortaya çıkan türler ve bu türlerin oluşumunda kullanılan şekiller de, hep aynı düzlemde ele alınması gereken temel sorunun parçaları haline gelmiştir. Ancak, bugüne kadar yapılan araştırma ve çalışmalarda genellikle “metin merkezli” yaklaşımlar esas alındığından, gerek anlatıcılar ve anlatmalar, gerekse bu anlatmaların şekilleri ve türleri sorunu tam olarak çözümlenememiştir.

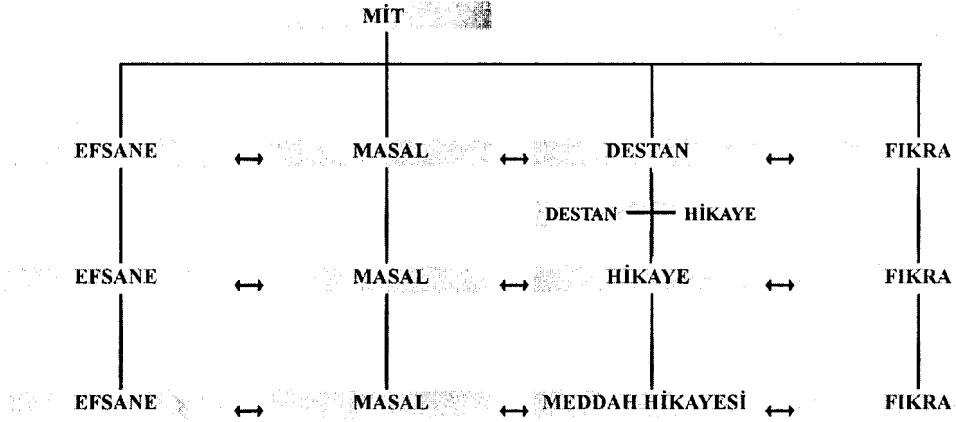
Bu inceleme, tarihsel süreç içinde, mitik anlatmaların anlatıcılardan başlayarak, günümüze kadar uzanan dönemde çeşitli anlatıcı tiplerini ortaya çıkaran, sosyal, siyasal ve ekonomik etkenlerin belirlenmesi, belli anlatıcı tipleri ile özdeşleşen anlatmaları, anlatmaların şekil ve tür özelliklerinin belirlenmesini ve temelde anlatıcılardan kaynaklanan ve farklı adlarla anılan anlatma türleri arasındaki ilişkinin ortaya konmasına yönelik olacaktır. Bu makalede, bütün bu özellik ve ilişkiler tablolar halinde gösterilerek, anlatmaların tanımlanması ve tasnif edilmelerine yönelik tekliflere de yer verilecektir.

Türk ve dünya anlatı geleneğinde, metin merkezli bir yaklaşımla yapılan bir sıralama vardır. Gelişme, tekamül veya “evolution” teorisi adı da verilen ve insanlığın basitten karmaşığa doğru ilerlediğini iddia eden yaklaşıma göre; “insanlık ilkelik döneminden günümüze doğru bir ilerleme kaydetmiştir ve yeryüzündeki bütün toplumlar bu ilerlemeyi gerçekleştirecektir. Bazı nedenlerle, yeryüzündeki bazı toplumlar gelişme basamaklarının daha alt veya geri seviyesinde kalırken, bazıları ise son derece ileri gidebilmiştir.” Aynı yaklaşım, özellikle anlatı türleri için de benimsenmekte ve insanlığın ürettiği edebî verimlerin “mitos”, “epos” ve “romans” dönemlerine göre bir gelişme gösterdiği kabul edilmektedir. Buna göre, ilk eserler mitik anlatmalar, daha sonra epik anlatmalar ve son olarak da hikâye ve romanların yaratıldığı düşünülmek durumundadır. Dikkat edilirse, bu anlatmaların böyle sınıflandırılması yaklaşımında esas alınan hususlar, eldeki edebî metinlerdir. Bu metinlerden bir kısmı ise, yukarıda belirtilen kategorilerden sadece birinin içine yerleştirilemeyen edebî metinler için önerilen kategoriler de mevcuttur. Yani “geçiş dönemi eseri” adı verilen ve “mitik-epik” veya “epik-roman” şeklindeki adlandırmalar yine aynı yaklaşımın “metin merkezli” sınıflandırma çalışmalarının bir ürünüdür. Burada bazı soruları sormak sanırım yerinde olacaktır. Eğer mitlerden destanlara, destanlardan hikâyelere doğru bir gelişme varsa, bu üç türün dışındaki anlatmaları nasıl kategorize etmek gerekir? Bir başka soru ise; mit, destan ve hikâyeleri yaratan toplumların ve bu toplumlardaki sanatçıların bu türleri geliştirmedeki amaçları nedir? Bazı türlere ait anlatmalar eş zamanlı (diyakronik) olma özelliği arz ederken, bazı türlere ait anlatmalar eş zamanlı (senkronik) olarak var olmuş mudur? Masal ve efsane gibi adlarla andığımız türler ne zamandan beri vardır? Fıkra adını verdiğimiz tür ne zaman ortaya çıkmıştır? Bu türler belli bir anlatıcı grubuna ve anlatma geleneğine bağlı mıdır? Yoksa sadece belli anlatıcılara

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

bağlı anlatımları mı art zamanlı olarak ele almak gerekir? Belli anlatıcı tiplerine bağlı olmayan anlatımlar hep eş zamanlı olarak mı düşünülmelidir? Bu sorular gerçekten halk anlatımlarının anlatıcı tiplerine bağımlılığı ve bağımsızlığı sorunuyla yakından ilgilidir.

Halk Anlatı Türlerinin Art Zamanlı ve Eş Zamanlı Gelişimi:



Anlatı türlerini şu şekilde sıralamak ve anlatıcıları da göstermek mümkündür:

Mit – Belli tipte bir anlatıcısı var.

Masal – Belli tipte bir anlatıcısı yok.

Efsane – Belli tipte bir anlatıcısı yok.

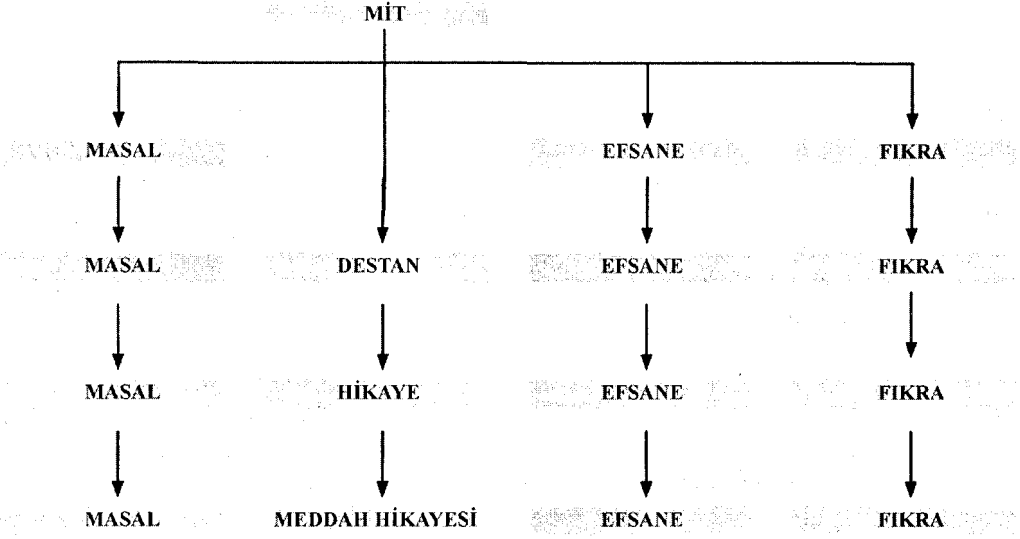
Destan – Destancı adı verilen belli tipte bir anlatıcısı var.

Hikâye-Roman – Hikâyeci adı verilen belli tipte anlatıcısı var.

Fıkra – Belli tipte anlatıcısı yok.

Meddah Hikâyesi – Meddah adı verilen belli tipte anlatıcısı var.

Halk Anlatımlarının Tarihsel Gelişimi (Art Zamanlı ve Eş Zamanlı Olarak):



Yukarıdaki tablolardan hareketle halk anlatılarının tarihsellik süreci içindeki gelişme eğilimlerini ve birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koymak ve hangi noktalarda veya özellikleri bakımından gelişme gösterdiklerini ve de nedenlerini açıklamak mümkün olacaktır.

İnsanoğlunun en eski veya ilk yaratmaları olarak mitleri kabul edecek olursak, mitlerin belli bir tipte anlatıcılarının var olduğunu ve muhtemelen dinî hüviyeti bulunan şaman ve kam olarak adlandırılan kişilerin, belli bir müzik aleti eşliğinde bu eserleri anlattıklarını veya dinî törenlerde belli ritüellere bağlı olarak bu anlatmaları icra ettiklerini söyleyebiliriz. Gerek kozmogoni, gerekse yaratılış ve türeyişle ilgili olsun bütün mitik anlatmaların yapı, şekil, içerik ve işlev özelliklerinin bu ilk anlatıcıların elinde geliştiğini düşünebiliriz.

Mitik dönemin tamamlanması sırasında, şaman ve kamların görevinin üçe parçalandığını, tamamen olağanüstü özelliklerin masallara, kahramanlık ve olağanüstü özelliklerin destanlara, olağanüstü dinî özelliklerin ise efsanelere geçtiğini ve bu üç türün karşılıklı ilişki içinde eş zamanlı olarak var olduğunu, bunlardan masal ve efsanenin belli bir anlatıcı tipine bağlı olmadan, destan türünün ise belli bir anlatıcı tipine bağlı olarak yaratılmaya başladıklarını düşünmek mümkün olabilir.

MASAL ↔ DESTAN ↔ EFSANE ↔ FIKRA

Türk dünyasında genel adı “destancı” olan bu anlatıcı tipinin, kabileden devlete giden ve ekonomik olarak birbirine bağımlı bir toplumun bağımsızlık, var olma ve devlet kurma mücadelelerini dile getiren anlatmaları, mitik dönemdeki anlatmalardan farklı olarak bir kahraman etrafında oluşturduklarını ve yaratılan anlatmaları belirsiz değil belirli hale getirdiklerini söylemek gerekir. Ancak, bu anlatmaların mitik dönemdeki gibi şiir halinde ve belli bir müzik aleti eşliğinde olması ve de mitik yaratmalardaki gibi hem olağanüstü unsurlara yer vermeleri mitten destana geçişin izleri olarak değerlendirilmelidir. Aynı zamanda kendisi ile birlikte varolan, masal ve efsaneyle de etkileşim ve karşılıklı alış veriş içinde olması da kaçınılmaz olan bu türün yaratıcılarının eserlerinde, masal ve efsane unsurlarının bulunması da eş zamanlı varoluşla ilgili olmalıdır.

Masallarda, mitik yaratmaların olağanüstü ve fantastik özellikleri insan ve insandışı kahramanlara bağlı olarak anlatılmaya başlanırken, bu anlatmaların yer ve zamana bağlı olmadan ve de belli bir anlatıcı tipine bağlı olmaksızın anlatılır olmaları söz konusu olmuştur. Bu anlatmaların kendilerine ait bir tür geleneği oluşmakla birlikte, belli bir anlatıcı grubuna bağlı bir gelenek oluşturmaları söz konusu değildir.

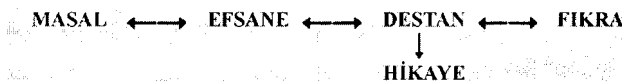
Masalların anlatı türleri içindeki yeri daha sonraki dönemlerde de aynı olmuştur. Ancak, tarihsel gelişim sürecinde konu ve içerik zenginleşmesi söz konusu olmuştur.

Efsaneler ise, mitlerin daha özel bir yönünü, yani inanılma ve kutsallık özelliklerini taşıyan ve bu özellikleri bakımından da mitlere daha yakın duran bir tür olarak anlatı türleri içinde yer almıştır. Ancak, efsanelerin de masallarla ortak olan yönü belli bir anlatıcı tipine bağlı olmadan anlatılabilir olmalarıdır. Yine anlatma yeri ve zamanı bakımından masallara benzer olan bu anlatmalar, konu bakımından genellikle belli bir yer ve zaman kavramı içermekte, en azından bu dünyadaki olayları konu edinmektedirler. Efsanelerin de tarihsel gelişim sürecinde masallar gibi konu ve içerik bakımından zenginleşmeleri söz konusu olmuştur.

Fıkralar ise, mitik anlatmalardaki komik unsurları taşıyan bir tür olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Anlatı türlerinin bu özel kategorisi de insanoğlunun bir başka özelliğini yansıtmaları bakımından insanlık tarihi boyunca her toplumda yaşatılmıştır. Tıpkı masal ve efsaneler gibi belli bir anlatıcı tipine bağlı olmayan bu anlatmalar da belli bir anlatma yeri ve zamanına bağlı olmazken, konu ve içerik bakımından dünyanın bugünkü şeklini almasından sonraki döneme ait olup, dünyalı karakterler, dünyanın bir yeri ve tarihsellik bağlamına gönderme yapan niteliktedir. Fıkra, tarihsel gelişim sürecinde konu ve içerik zenginleşmesine sahip olan türlerdendir.

Ele aldığımız dört temel türün mitlerden sonra yer alması onların art zamanlı oluşlarını ve bir arada bulunabilmeleri ise eş zamanlı oluşlarını göstermektedir. İşte bu eş zamanlı oluş, bu türlerin birbiriyle de yakın bir ilişki içinde olmalarına, birbirine motif ve epizot alıp vermelerine, anlatıcıların tavırlarına göre de birbirinin içine girebilmelerine yol açmış olmalıdır. Özellikle destan dışındaki anlatmalar, belli bir anlatıcı geleneği ve tipine bağlı olmadıkları için nesire doğru bir geçişi de şekil özelliği olarak ortaya koymuş ve bu özellik üç türde de ortak bir özellik olarak günümüze kadar gelmiştir.

Üzerinde durduğumuz dört türden değişen ve gelişen ise sadece destan türü olmuştur. Toplumların devlet olma çabaları etrafında ve belli anlatıcı tipleri tarafından belli bir gelenek içinde oluşturulan bu tür toplumların devletleşme sürecini tamamlamaları ve diğer sosyo-ekonomik ve ideolojik etkenlerle birlikte, toplumsallıktan bireyselliğe önem veren yeni bir anlatıcı tipinin elinde geliştirilmiştir. Bu gelişme sonucunda, bireysel olayların anlatımına önem veren ve “hikâyeci-âşık” adını alan yeni bir anlatıcı tipine bağlı olarak; devlet kurma ve devlet ideolojisini, orduların ve devlet tarafından kurulan düzenli orduların üstlenmesi sonucunda; bireysel konuların ve özellikle yazılı edebiyatın da etkisiyle yeni bir türün yerleştiği görülür. Âşık adını verdiğimiz ve kendilerine has bir geleneğe sahip olan yeni bir anlatıcı tipi ile birlikte ortaya çıkan hikâye türü, devlet olmanın, yerleşik hayata geçmenin ve bireyselliğin ön plana çıktığı yeni sosyo-politik ve sosyo-ekonomik dönemin yeni bir anlatısı olarak düşünülmelidir. Türk dünyasında bu yeni sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yaşam tarzına daha erken geçen Türk boylarında daha erken yaratılmaya başlanan bu türün ürünleri, daha önceki döneme ait eserlerle de yan yana yaşamış ve yaşatılmış olmalıdır. Bazı Türk boyları hâlâ destanî eserleri anlatırken, bazıları destandan hikâyeye geçmiş, ancak destanî eserleri de yaşatmaya devam etmişlerdir. Bu arada, diğer anlatı türleri olan masal, efsane ve fıkra da bunlarla eş zamanlı olarak yaşatılmıştır. Ayrıca, destanla hikâye arasında kalan eserler de yine anlatıcıların dilinde yayılmaya devam etmiştir. Bu dönemi;

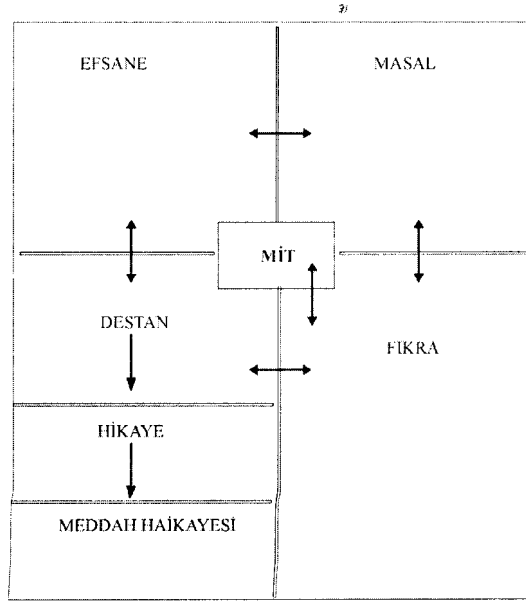


şeklinde göstermek mümkün olabilir.

Bütün anlatmalar mutlaka bir gelişme kaydetmiştir. Ancak, anlatma türleri içinde belli bir anlatıcı tipine bağlı olanlar, farklı dönemlerde farklı adlar almıştır ve gelişmeleri diğer türlere göre fazladır ve daha kolay gözlenebilir. Mitten destana, destandan destanî hikâye ve hikâyeye ve hikâyeden de

meddah hikâyesine kadar uzanan türün gelişmesi aslında, anlatıcı tipindeki değişmeye bağlı olarak meydana gelen bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

Hikâye türünün her yerde görülebilen ve özellikle kırsal kesimden kent ortamına bu türü yeni bir sosyal bağlamda taşıyan, “Meddah” adı verilen özel anlatıcı tipidir. Kahramanlığın toplumu ilgilendiren özel bir türünü konu edinen destanî anlatımları toplumsal olaylardan bireye yönlendiren ve konu merkezine aşkı koyan “âşık” tipi anlatıcılar destanın yerine hikâye türünü yerleştirmişse, aynı şekilde kırsaldaki aşk konularını kentlileştiren ve kent ortamının yeni sosyal yapısını da ekleyerek sosyal eleştiriyi de bununla birleştiren meddah ise, güncellenen devlete ve kentleşen topluma yeni bir tür anlatı ile hitap etmeyi tercih etmiş olmalıdır. Bu tercihi sırasında, diğer türlerden de yararlanmayı unutmamış, ancak kendinden önceki ve kendisi ile de var olan âşık tipinden farklı olarak anlatılarında şekil olarak nesre yönelmiş, konu olarak güncel, sosyal yaşamı tercih etmiş ve fonksiyon olarak da eğlendirme, eleştiri, öğüt ve yenilikleri öğretmeyi hedeflemiştir. Kendi içinde eski ve yeniği birleştirerek yeni bir sentez oluşturan bu yeni tip anlatıcı, devlet yapısındaki ve kent ortamındaki hızlı değişime ayak uyduramadığı noktada kendi işlevini üstlenecek daha başka türlere ve anlatım yerini görselin aldığı yeni yaratımlara terk etmek zorunda kalmıştır.



Sonuç olarak şunları söylemek mümkündür:

Halk anlatıları ve özel olarak Türk halk anlatı geleneği mitten - meddaha doğru bir gelişim içindeyse bu gelişimde tür değişikliğine uğrayarak meydana gelen değişme esası itibarıyla anlatıcı tiplerine ve onların oluşturdukları geleneklere bağlı olarak meydana gelen bir değişimin sonucunda ortaya çıkan bir gelişimdir. Bu gelişme sürecinde; Türk toplumunun dünya üzerinde var oluşu, var olma mücadelesi, dünyayı algılaması, devlet ve imparatorluk kurma mücadeleleri, bu mücadeleler içinde benimsedikleri inanç ve din yapıları, üretim ve tüketim alışkanlıklarına bağlı olarak ortaya çıkan belli dönemlerde Türk toplumunun özelliklerini yansıtan belli tipteki sanatçılar ve onların gelişmesi esastır.

Halk anlatılarından belli bir anlatıcı tipine bağlı olmayan, ancak Türk toplumunun tamamının sahip olduğu anlatma türleri ise konu ve içerik zenginleşmesi bakımından gelişme gösterirlerken türün temel özelliklerini koruyarak günümüze kadar gelmiş ve günümüzde de devam etmektedirler.